

9. Уальд О. Вучыцель // Крывіч. – 1923. – № 4. – 65 с.
10. Чарота І. Мастацкі пераклад на беларускую мову (Асновы тэорыі і практычныя рэкамендацыі): Вучэб. дап. па курсу “Тэорыя і практыка перакладу” / І. Чарота. – Мн. : Белдзяржуніверсітэт, 1997. – 46 с.
11. Тэзісы да пытання аб утварэнні “Узвышша” // Узвышша. – 1927. – № 1. – С. 168 – 170.
12. Купала, Я. Збор твораў : у 7 т. / Янка Купала. – Мінск : Маст. літ., 1976. – Т. 7 : Пераклады п’ес. Публіцыстыка. Пісьмы. Летапіс жыцця і творчасці. – 1976. – 694 с.
13. Замежная літаратура на беларускай мове (1964–1974) : бібліягр. паказ. / склад. Л. М. Бабкова ; навук. рэд. В. П. Рагойша. – Мінск : Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, 1980. – 274 с.

Г. А. Гладкова

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава

УДК 373.5.016:821.161.3:808.5

РАЗВІЦЦЁ МАЎЛЕННЯ ВУЧНЯЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў X–XI КЛАСАХ

Ключавыя словы: развіццё маўлення, маўленчая культура, сачыненне, водгук, рэцэнзія, эсэ, сродкі мастацкай выразнасці.

У артыкуле разгледжаны метадычныя прыёмы, якія спрыяюць развіццю маўлення вучняў на ўроках беларускай літаратуры ў старэйшых класах. Звяртаецца ўвага на прынцыпы работы па ўзбагачэнні маўлення вучняў, праводзіцца параўнальны аналіз найбольш запатрабаваных відаў пісьмовай дзейнасці (водгук, рэцэнзія, эсэ).

Н. А. Hladkova

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

SPEECH DEVELOPMENT OF STUDENTS IN BELARUSIAN LITERATURE LESSONS IN GRADES X–XI

Key words: Speech development, speech culture, composition, review, review, essay, means of artistic expression.

The article discusses methodological techniques that contribute to the development of students' speech in the lessons of Belarusian literature in high school. Attention is drawn to the principles of work on enriching students' speech, a comparative analysis of the most popular types of written activity of students (review, review, essay) is carried out.

Камунікатыўныя ўменні і навыкі вучняў – неабходны падмурак іх паспяховай сацыялізацыі, а таксама паказчык эфектыўнасці зносін у розных сферах грамадскага жыцця. Уменне правільна будаваць

выказванне, аргументаваць думку з’яўляецца неабходным пры наладжванні кантактаў не толькі з бацькамі ці аднакласнікамі, яно спатрэбіцца ў далейшай прафесійнай дзейнасці, асабліва калі яна будзе звязана з павышанай камунікатыўнай адказнасцю (сфера дзейнасці “чалавек-чалавек”) [3, с. 124].

Настаўнік-філолаг на ўроках літаратуры пастаянна надае ўвагу развіццю вуснага і пісьмовага маўлення вучняў. Гэта тлумачыцца, у першую чаргу, недастаткова высокім узроўнем валодання беларускай мовай многімі сучаснымі навучэнцамі, таму ўсебаковая праца з мастацкім словам, практыкаванні, накіраваныя на развіццё маўленчай кампетэнцыі навучэнцаў, – неабходны накірунак настаўніцкай працы.

Як адзначае сучасны беларускі метадыст В.У. Праскаловіч, *“развіццё маўлення вучняў на ўроках літаратуры заснавана на трох падыходах – псіхалінгвістычным, лінгвадыдактычным, метадыка-літаратурным”* [3, с. 124]. Даследчык слухна сцвярджае, што якасць маўленчага развіцця абумоўлена прынцыпамі работы, якая накіраваная на ўзбагачэнне маўлення вучняў. Сюды адносяцца жыццёвы і літаратурны вопыт навучэнцаў, сістэматычнасць працы настаўніка па развіцці вучнёўскага маўлення, творчы накірунак распрацаваных практыкаванняў, адрасаваных класу.

Падмуркам для эфектыўнага станаўлення маўленчай практыкі бачыцца ўзбагачэнне слоўнікавага запasu навучэнцаў, улік іх узроставых асаблівасцей, практыкаванні па выпрацоўцы лагічнасці выказванняў, іх звязнасці і адпаведнасці нормам літаратурнай мовы.

Крытэрыі, якія дазваляюць ацаніць узровень сфарміраванасці маўленчай кампетэнцыі вучня, прадугледжваюць правільную пабудову выказвання (вуснага ці пісьмовага) з веданнем неабходнай тэрміналогіі, сродкаў мастацкай выразнасці (у залежнасці ад мэты выказвання), жанравых асаблівасцей выказвання. Вучню неабходна ўлічыць адметнасць кампазіцыі выказвання, лагічна выкладзі інфармацыю, рабіць выказванне змястоўным; таксама валодаць прыёмамі зносін са слухачамі (падчас вуснага выступлення), падтрымліваць дыялог на пэўную тэму, умець самастойна будаваць выказванне.

Развіваць вуснае і пісьмовае маўленне на ўроках беларускай літаратуры дапамагаюць розныя метадычныя формы і прыёмы. Пры гэтым важна сістэматычна займацца такой працай, улічваць практычную яе накіраванасць.

Традыцыйны від развіцця маўленчай дзейнасці ў школьным выкладанні літаратуры – сачыненне. Гэта *“пісьмовая або вусная работа творчага характару”* [3, с. 125]. Як правіла, сачыненні бываюць паводле літаратурных твораў (ці творчасці пісьменніка), а таксама складзеныя на падставе ўласнага вопыту (апавяданне, апісанне, разважанне). Вядома, што паспяховае авалодванне метадыкай напісання сачынення рыхтуе

вучняў да больш складанай формы вучнёўскай дзейнасці – падрыхтоўкі водгука на прачытаны (прагледжаны) твор.

Вучэбная праграма па беларускай літаратуры ў старэйшых класах прадугледжвае розныя віды сачыненняў, аднак колькасць гадзін на дадзены від працы дастаткова сціплая (напрыклад, у XI класе з агульных 51 гадзіны на навучальнае сачыненне адведзена 2 гадзіны, на кантрольныя – 4 гадзіны). Мяркуецца, што вучні ўжо авалодалі метадыкай падрыхтоўкі сачыненняў у папярэдніх класах, аднак такі від аналітычна-творчай дзейнасці мае сваю карысць і для навучэнцаў старэйшага школьнага ўзросту, таму пажадана не абмяжоўвацца дадзеным аб’ёмам, прапануючы вучням кампетэнтнасна-арыентаваныя заданні на працягу навучальнага года ў якасці дамашняга задання ці выканання на адпаведным этапе ўрока.

Метадычна абгрунтаваным прыёмам, які даказвае сваю эфектыўнасць у развіцці маўлення школьнікаў, з’яўляецца прапанова вучням распавесці пра далейшае жыццё літаратурнага героя. Так, пры вывучэнні ў X класе апавядання М. Зарэцкага “Дзіўная” навучэнцы спрабуюць прасачыць далейшы лёс гераіні, абгрунтаваць сваю версію, улічыўшы склад характару, светапогляд Шумавай і абставіны тагачаснага грамадскага жыцця. Думаецца, такая форма працы не толькі развівае фантазію падлеткаў, але таксама вучыць прагназаванню развіцця мастацкага вобраза з зададзенымі “параметрамі” (гістарычная эпоха, характар, выхаванне, светапогляд героя і інш.).

Вучнёўскую зацікаўленасць таксама выклікае прыём адаптацыі мастацкага твора да сучасных рэалій, што можа знайсці выяўленне, напрыклад, у наступным практыкаванні, якое можа быць прапанавана ў якасці дамашняга задання падчас вывучэння рамана І. Шамякіна “Сэрца на далоні”: вучням неабходна даць уласныя адказы на анкету доктара Яраша, якую герой прапанаваў для адказаў маладому пакаленню 1960-х гадоў.

Такое заданне карыснае не толькі тым, што дазваляе ўбачыць каштоўнасці і жыццёвыя прыярытэты сучаснай моладзі, але дае падставу для параўнання і разваг пра пазачасавасць некаторых чаканняў апытваемых (як правіла, такія чаканні звязаны са сферамі прыватнага і сямейнага жыцця, нараджэннем і выхаваннем дзяцей, будучай рэалізацыяй у прафесіі і г.д.). Атрыманая інфармацыя можа стаць асновай для правядзення ў класе выхаваўчай гутаркі, якая зацікавіць тым, што звязана з планами на будучае, перспектывамі навучэнцаў, тымі пытаннямі, якія насамрэч хвалююць іх.

Адзін са складаных відаў маўленчай дзейнасці вучняў – водгук на мастацкі твор. “*Мэта водгуку – выявіць адносіны да прачытанага твора, даць уласную ацэнку таму, пра што ў ім расказваецца*”, – адзначае В.У. Праскаловіч [3, с. 126]. Як вядома, жанравая адметнасць водгуку заключаецца ў наяўнасці ацэначнага складніка, перадачы эмоцыі, якая з’явілася ў вучня пасля прачытання мастацкага твора. Такое ацэначнае

выказванне, як правіла, складаецца з інфармацыйнага элемента і ўласнай ацэнкі, такім чынам, у межах водгука спалучаюцца апісанне (ці апавяданне) з разважаннем. Пажадана папярэдзіць вучняў, што не трэба пераказваць твор, іх задача – апісаць эмацыянальную рэакцыю на прачытанае, паспрабаваць выявіць прычыны з’яўлення той ці іншай эмоцыі, якія абумоўлены, як правіла, адметнасцю мастацкай прыроды літаратурнага твора.

Пэўную складанасць выклікае размежаванне водгуку і рэцэнзіі. Апошні від працы належыць да ацэначна-крытычнага тыпу тэксту, што вымагае строгасць кампазіцыі, выкарыстанне прафесіяналізмаў і тэрмінаў (дэманстрацыя філалагічнай кампетэнтнасці аўтара рэцэнзіі). Калі адметнасць водгуку – суб’ектыўнасць ацэнкі, то рэцэнзія патрабуе ад вучня аб’ектыўнага падыходу да аналізуемага твора.

Уласную методыку навучання водгуку прапанаваў айчынны метадыст Д.А. Доўгаль [2]. Сутнасць падыходу да алгарытмізацыі такой працы прадугледжвае метады трох чытанняў, які дазваляе вылучыць ва ўспрыманні твора эмацыянальны, змястоўны і фармальны складнікі. Так, першае чытанне мастацкага твора накіраванае на асэнсаванне ўласнага эмацыянальнага водгуку на прачытанае. Саманазіранне дазваляе акцэнтаваць увагу не толькі на эмацыі, але адзначыць, што здзівіла ў творы, што засталася незразумелым, з чым можна пагадзіцца, а з чым паспрачацца. На гэтым этапе карысна прыгадаць, што вучань ведае пра аўтара, гістарычны кантэкст, звязаны з творам, якія мастацкія тэксты ў нацыянальнай і сусветнай літаратуры сугучныя твору, які прапанаваны для водгуку. Другое чытанне мае вынікам вызначэнне тэмы, вобразнай сістэмы, ідэйнай накіраванасці, праблематыкі твора. Неабходна памятаць, што інфармацыя аб змесце літаратурнага тэкста, як правіла, канцэнтруецца ў яго назве, а таксама ў эпіграфі (калі ён ёсць). Трэцяе чытанне мае на мэце назіранне над формай твора (кампазіцыяй), індывідуальна-аўтарскім стылем, вызначэнне вершаванага памеру, пошук сродкаў мастацкай выразнасці, якія працуюць на стварэнне мастацкага вобраза.

Аўтар методыкі прапануе падчас назірання над змястоўным і фармальным складнікам мастацкага тэкста ўносіць неабходныя запісы ў табліцу, на аснове якой будзе фарміравацца водгук. Так, адзінаццацікласнікам пры вывучэнні сучаснай беларускай паэзіі можна прапанаваць адзін з твораў Алеся Разанава (на выбар вучняў) для выканання такога віду працы. Мяркуецца, што вучні ўжо валодаюць неабходным запасам літаратуразнаўчых ведаў, якія дазваляць правесці ўсебаковае назіранне над мастацкім творам.

Рэцэнзія як крытычна-ацэначны тып тэкста патрабуе ад вучняў не эмацыянальнага ўспрымання (якое ў водгуку з’яўляецца прыярытэтным), а аб’ектыўнага літаратуразнаўчага аналізу. Для практыкавання школьнікам традыцыйна можна прапанаваць

на рэцэнзаванне экранізацыі мастацкіх твораў ці тэатральных пастаноўкі (напрыклад, фільмы нацыянальнай кінастудыі па творах І. Мележа, В. Быкава, У. Караткевіча, тэлеверсіі тэатральных пастацовак па творах К. Крапівы, А. Макаёнка, А. Дударова або прагляд спектакля па любым іншым творы). Пажадана, каб вучань сам вызначыўся з творам, на які будзе пісаць рэцэнзію, гэта павысіць уласную зацікаўленасць складаным працэсам рэцэнзавання. Адзначым, што рэцэнзіі могуць таксама стварацца на вуснае выступленне, зборнік мастацкіх твораў (падборку вершаў), навуковую працу (артыкул, даклад, рэферат). Карысныя рэкамендацыі па рэалізацыі метадыкі напісання эсэ дае метадыст А.І. Белая [1].

Культуру вуснага маўлення выдатна развіваюць творчыя кампетэнтнасна-арыентаваныя віды працы, напрыклад, такія як правядзенне ў класе чытацкіх дыспутаў: “У чым шчасце чалавека?” (па раману І. Шамякіна “Сэрца на далоні”); “Бацькі і дзеці: “вечны” невырашальны канфлікт?” (па трагікамедыі А. Макаёнка “Зацуканы апостал”); “Прызначэнне жанчыны: як спалучыць асабістае і грамадскае?” (па творах М. Зарэцкага “Дзіўная”, “Кветка пажоўклая”) і інш.

Падрыхтоўка эсэ накіравана на развіццё творчага мыслення, навываў пісьмовага выкладу думак з дэманстрацыяй вопыту і абгрунтаваннем індывідуальных меркаванняў. Эсэ, як правіла, невялікага аб’ёму, яно характарызуецца канкрэтнасцю, дэманструе свабоднае валоданне тэмай. Недапушчальнымі з’яўляюцца шаблонныя выразы, слэнг, скарачаныя словы. Вучань можа выкласці свае думкі таксама ў форме эсэ-партрэта, ліста, мініяцюры, дзённікавага запісу, нататкаў, успамінаў і г.д. Задача настаўніка ў такім выпадку – не толькі пазнаёміць вучняў са спецыфікай абранай формы, але даць парады, накіраваныя на ўдасканаленне маўленчых здольнасцей навучэнцаў. Напрыклад, у Х класе пры вывучэнні літаратуры перыяду Вялікай Айчыннай вайны дамашнім заданнем вучням прапануецца напісаць ліст невядомаму салдату-абаронцу. Такое заданне дазваляе вучням яшчэ раз звярнуцца да гісторыі ўласнай сям’і, школьнікі могуць напісаць ліст сваім прадзедам-удзельнікам вайны, распавесці пра сябе і выказаць словы падзякі за мірнае жыццё.

Настаўнік павінен прапаноўваць творчыя заданні на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення, улічваючы ўзровень падрыхтоўкі канкрэтнага класа. Думаецца, для дасягнення поспеху такія від працы павінен быць сістэматычным, цікавым вучням, арыгінальным па сутнасці і форме выканання. Сучасная літаратурная адукацыя спрыяе фарміраванню не толькі ўдумлівага чытача, але перш за ўсё грамадзяніна, які займае актыўную жыццёвую пазіцыю, а таксама валодае неабходнымі кампетэнцыямі для ажыццяўлення паспяховай камунікацыі на ўсіх узроўнях. Дасягненню гэтай мэты спрыяе шматгадовая праца настаўніка-філолага над удасканаленнем маўлення вучняў.

Літаратура

1. Белая, А. І. Методыка напісання эсэ: Эсэ як жанр літаратурнай творчасці і форма самавыяўлення асобы / А. І. Белая // Беларуская мова і літаратура. – 2006 – № 1 – С. 34-43.
2. Доўгаль, Д. Вучымся пісаць водгук: спроба алгарытмізацыі творчага працэсу / Д. Доўгаль // Роднае слова. – 2008. – № 10 (250). – С. 88-93.
3. Праскаловіч, В. У. Методыка выкладання беларускай літаратуры. Практыкум : вучэб. метад. дапам. / В. У. Праскаловіч. – 2-е выд. – Мінск : БДУ, 2023. – 167 с.

Е. Н. Горегляд

Витебский государственный университет имени П. М. Машерова
УДК 811. 161.1'367.625

ГЛАГОЛЬНЫЕ МАРКЕРЫ РЕЧЕВЫХ АКТОВ ЗАПРЕЩЕНИЯ И РАЗРЕШЕНИЯ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: речевой акт, прохибитив, превентив, пермиссив, директив, белорусский язык, русский язык.

В статье рассматриваются запрещение и разрешение как прагматические варианты прескриптивных речевых актов. Анализируется в сопоставительном аспекте репрезентация данных значений посредством глагольных лексем русского и белорусского языков. Анализ произведен на основании лексикографического материала.

E. N. Goregliad

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

VERBAL MARKERS OF SPEECH ACTS OF PROHIBITION AND PERMISSIONS IN RUSSIAN AND BELARUSIAN

Key words: speechact, prohibitive, preventive, permissive, directive, Belarusianlanguage, Russianlanguage.

The article considers prohibition and permission as pragmatic variants of prescriptive speech acts. The comparative aspect of the representation of these meanings by means of verbal lexemes of the Russian and Belarusian languages is analyzed. The analysis is based on lexicographic material.

Под речевым актом в лингвистической прагматике понимают произнесение говорящим высказывания, адресованного слушающему в конкретных обстоятельствах и с определенной целью.

В современной лингвистической науке существуют различные классификации речевых актов [1; 3; 4 и др.]. В «классической» классификации Дж. Серля – пять базовых видов речевых актов: